

Smuts – fara eller skydd? En studie av svenska provinsialläkares och allmogens skilda uppfattningar om hygien under sent 1800-tal

Annelie Drakman

Doktorand, institutionen för idé- och lärdoms historia, Uppsala universitet, Box 629, 751 26 Uppsala. E-post: annelie.drakman@idehist.uu.se.

I svenska provinsialläkarrapporter från 1850-1900 beskrev läkarna hur smutsig allmogen var och vilka problem de hade med att få dem att tvätta sig. Denna artikel undersöker orsakerna till dessa skilda uppfattningar om renlighetens betydelse och presenterar tesen att allmogen hade en motsatt syn på sambandet mellan renlighet och hälsa jämfört med provinsialläkarna – de ansåg en ren kropp vara naken, utsatt och värnlös mot skadliga krafter inflytande. Allmogen ansåg istället att sjukdom främst orsakades av förkylning, och var därmed motvilliga till att tvätta sig med kallt vatten och till att släppa in frisk luft i sina stugor, båda åtgärder provinsialläkaren ofta föreslog som en del i sjukdomsbehandlingen.

In the annual reports Swedish provincial doctors wrote 1850-1900 an often repeated topic is the filthiness of the rural population and the great difficulties any attempts at introducing cleanliness were met with. This article investigates the reasons for these different opinions about the importance of cleanliness and presents the thesis that the rural population had a contrary view of cleanliness compared to the provincial doctors – they considered a clean body to be naked, exposed and defenseless against influences from malignant forces. Instead, the rural population considered becoming cold as the main reason for illness, and were therefore unwilling to wash themselves in cool water or air out the heat, both measures the doctor proposed in order to tend to the ill.

I de årsrapporter som svenska provinsialläkare skrev 1850-1900 är beskrivningarna av allmogens stora smutsighet vanliga, utförliga och ibland hårresande¹. Provinsialläkare Grenander i Naum sade sig exempelvis vara van vid

att hitta kalvar och svin i boningsrummen under vinterhalvåret, men fann det anmärkningsvärt att i sängar träffa på värpande höns (1-2). Särligt skrev han också att:

¹ I provinsialläkarrapporten förekom underrubriken "Förhållanden, som menligt inverka på allmänna helsotillståndet och gynna uppkomsten och utbredningen av sjukdomar", vilket innebär att skildringar av det hygieniska tillståndet i distriktet direkt uppmuntrades av det mottagande organet Sundhetskollegium.

”man kan blott på smutsen och fläckarne af fett, kaffe, mat eller snus i papperet, hvarå vissa kommunalordförander lemna sina helsovårds uppgifter, sluta till, att stor orenlighet måtte råda hos dessas författare, som väl ändå skulle räknas bland de förnämsta sockenboarne, och föregå de öfrige med goda exempel” (1).

Provinsiälläkare Ångström i Örbyhus menade att hos allmogen var ”allt [...] af smuts genomdränt” och hans kollega i Östhammar anmärkte på hur lokalbefolkningen ”ej har utbildadt sinne för snygghet och renlighet vare sig inom eller utom hus” (3-4). Läka- ren i Silbodal skrev att ”orenlighetens samband kring boningshusen synes vara ett villkor för folkets trefnad att döma af det motstånd, det möter att få den bortskaffad” (5). Provinsiälläkarna upprepade ofta att deras försök att öka renligheten möttes av ”bråk”.

Denna artikel beskriver konflikter kring hygien mellan provinsiälläkare och allmoge såsom de beskrivits i de förras årsrapporter och presenterar tesen att de till stor del berodde på polariserade uppfattningar om renlighetens förhållande till hälsan – där provinsiälläkare såg det som hälsosamt att vara rentvättad kunde allmogen anse det vara rent hälsovådligt.

Bakgrund

Provinsiälläkarna var statligt avlönade läkare, utsända över hela Sverige för att värna allmogens hälsa under en period i svensk historia då runt 90 % av befolkningen bodde på landsbygden. Un-

der 1800-talet var de enbart män. De utgjorde en stor del av landets samlade läkare under 1800-talet, men vid varje given tidpunkt fanns som mest några hundra utspridda över landet, ofta ansvariga för tiotusentals människor i sina distrikt.

Provinsiälläkarinstruktionen, där yrkesgruppens ansvarsområden slogs fast, prioriterade deras övervakande, inspekterande och beskrivande funktioner lika mycket som sysslan att behandla patienter. Det var dessutom brukligt att provinsiälläkare drygade ut inkomsten med bisysslor som bruksläkare, brunnsläkare och privatläkare åt högreståndspersoner.

Landsbygden präglades under denna tid av medicinsk pluralism, och provinsiälläkarna beskrev ofta sina problem med kvacksalvare, kloka gummor och ”vandrande Aeskulad[er]” (6). Allteftersom 1800-talet framskred ökade tillgången till sjuk- och hälsovård. Framåt tidigt 1900-tal tog sjukhusvården över som den centrala instansen inom sjukvården, men ännu under sent 1800-tal var provinsiälläkärsystemet den svenska sjukvårdens grundpelare.

Provinsiälläkarna lydde under Sundhetskollegium, från 1877 Medicinalstyrelsen, till vilken de varje år skickade in en årsrapport. Dessa rapporter utgör mitt huvudsakliga källmaterial, kompletterat med visst material ur tidskriften *Eira*, Svenska provinsiälläkarföreningens organ. I rapporterna, vilka är digitaliserade i *Medicinhistorisk databas*, har jag sökt både efter ord som indikerar konflikter och samför-

stånd med allmogen. Det tidigare är ojämförligt mycket vanligare, kanske för att en årsrapport nödvändigtvis är probleminriktad. Eira har av tidsbrist främst undersökts under 1877. Mina frågeställningar har varit: Hur såg konflikterna kring hygien mellan provinsialläkare och allmoge ut? Vad berodde de på?

Smuts behöver åtgärdas

Källorna och tidigare forskning enas om att allmogen ofta ansågs smutsig under denna tid. Enligt folklivsforskaren Gunnar Thyrestam nådde allmogens hygien ett lågvattenmärke på 1800-talet, orsakad av befolkningstillväxt, trångboddhet och fattigdom vilket skapade brist på den tvål som kokades på överblivet fett. Under tidigare århundraden hade bastu funnits vid många gårdar, men denna sed upphörde på 1700-talet (7).

Historikern Lisa Öberg har studerat fall där allmogen har anmält provinsialläkare till Sundhetskollegium för att ha brustit i sin yrkesutövning genom att exempelvis vägra ge vård eller vara berusad vid patientbesök. Hon har dock inte funnit några anmärkningar på att provinsialläkaren varit ohygienisk förrän 1893, vilket ytterligare stödjer tesen om att bondesamhället inte besvärades av smuts under 1800-talet. (8). Var smutsighet ett problem eller inte? Om detta hade provinsialläkarna och allmogen olika uppfattning.

I sin berömda studie *Renhet och fara* menar antropologen Mary Douglas att smuts är det som måste åtgärdas. Det finns inget som är smutsigt 'i sig'. Sna-

rare används beteckningen för att problematisera ett visst tillstånd – smuts är det som inte är acceptabelt. Att kalla något smutsigt är att implicit uppmana till handling (9). För provinsialläkarna krävde också smutsigheten åtgärd, vilket även ålagts dem av deras överordnade Sundhetskollegium. Tidigare forskning kring provinsialläkare uppmärksammar också deras hygieniska arbete och menar att minskningen i spädbarnsdödlighet under 1890-talet kan ha berott på förbättrad hygien (10).

Genom att utdöma viten till den som förorenade dricksvattnet, försöka få avskrädes- och gödselhögar flyttade längre bort från boningshusen, betona nyttigheten av luftväxling och så vidare försökte de förebygga sjukdom på landsbygden. Sjukdomsprevention var en av deras huvudsakliga arbetsuppgifter och hängde samman med ett ökande samhälleligt intresse, både i Sverige och utomlands, för hygien och hälsovård. Enligt socionomen Eva Palmblad kan detta fokus, som i Sverige mot slutet av 1800-talet blir till den hygienistiska rörelsen, förstås som en reaktion på samtida samhällsomvälvande tendenser som urbanisering och industrialisering (11).

Provinsialläkarna såg renlighet som välgörande

Provinsialläkarna arbetade alltså med att befrämja hälsa medelst renlighet, både på en övergripande nivå och i enskilda sjukdomsfall. I en tid när läkaren hade tillgång till få terapeutiskt verksamma mediciner, gick provinsialläkarens praktiska ingripanden vid all-

mogens sjukbäddar i stor utsträckning ut på att vädra, få den sjuke rengjord och isolera sjuka från friska (t.ex. 12).

Deras huvudsakliga verktyg var frisk luft och rent, ofta kallt, vatten. In-stängd, illaluktande luft ansågs sprida sjukdom. Särskilt lungsoten, ett vanligt gissel på landsbygden under denna tid, menades bero särskild på dålig luft (13). Luftväxlingens betydelse betonades frekvent i både Eira och i enskilda provinsialläkarrapporter, och när hälsohem beskrevs i tidskriften nämndes ofta traktens hälsofrämjande luft, ibland hög, frisk, ibland talldoftande, ren (14).

Än mer positiva konnotationer hade rent, klart vatten. Tvagandet ansågs friska upp den sjuka kroppen, och för provinsialläkarna befrämjade vattnet renhet och hälsa på flera sätt. Hälsokällor, brunnsbad och att ”dricka brunn” fick ett starkt uppsving under 1800-talet. Läkare var ofta drivande i utbyggnaden av vattenkuranstalter, och vissa provinsialläkare tjänstgjorde även som bad- och brunnsläkare (t. ex. 15). Men även för de läkare som ej var direkt inblandade i sådan verksamhet tycks de ha varit populära. Vattenkuranstalter annonserade flitigt i Eira, vilket tyder på nära kopplingar mellan provinsialläkare och kurbad. Av 13 annonser i ett slumpvis utvalt nummer handlade 8 om olika vattenkuranstalter (16). I tidskriften beskrevs också kallvattenkurers stärkande, härdande och hälsofrämjande egenskaper (17).

Som behandling mot lungsjukdom kallades kallvattenkuren i en artikel

”ett verkligt specifikum, hvarunder jag många gånger sett patienter, ifrån bilden af vissnande tynning, uppblomstra till erforderlig lifskraft på ett oväntadt sätt, med återvaknande själsspänstighet och lifliga fysiska förrättningar. [...] den goda verkan [skall] snart [...] följa efter vidrörandet af kalla vattnets trollspö. Denna verkan är just i dessa fall ofta så förvånande kraftig, att de sjuka i ordets egentliga bemärkelse snart bli oigenkänliga” (17).

Badning och duschning användes under tidigt 1800-tal även som behandlingsmedel mot sinnessjukdom. Roger Qvarsell noterar i sin avhandling att vattnet kunde användas både som medel för behandling och för bestraffning på samma institution. Vattnet kunde alltså användas både för att hela, bota och för att tukta, bestraffa. Det är oklart om allmogen kände till detta, men detta bruk av vatten visar hur det kunde ha helt olika konnotationer, även inom samma kontext (18).

Renlighet potentiellt skadligt enligt allmogen

Att landsortsbefolkningen inte tvätade sig upprepades i provinsialläkarrapporterna. ”Det kan t.ex. aldrig falla en allmogeman in att ens sommartiden taga sig ett bad” skrev provinsialläkaren i Vrigstad, och fortsatte med att vissa barnmorskor sade att det nyfödda barnets tvagning efter förlossningen ibland var dess enda bad på årtal (19).

Provinsialläkarna framställde detta förhållningssätt som svärbegripligt, men

jag menar att från allmogens perspektiv vore det rent oklokt att befatta sig med en så farlig substans. Att bada i sjöar och vattendrag var för det första förknippat med fara eftersom allmogen i ytterst liten utsträckning var simkunnig (20). Men vatten hotade även på andra sätt. Ur Lillian Rathjes uppteckning av norrländsk folkmedicin återfinns många exempel på hur vatten ansågs kraftfullt och ofta negativt inom folktron. Det var ”fullt med ont” vilket gjorde att allmogen behövde skydda sig genom att exempelvis spotta i använt vatten innan det slängdes ut (21).

Denise Malmberg har studerat allmogens uppfattning om smuts och renhet och förklarar aversionen mot vatten med att folktron sade att övernaturliga makter i vattendrag och sjöar kunde få kontroll över en person de fick tag i en bit av, som en nagel, ett hårstrå eller kroppsliga utsöndringar. Den som tvättade av sig exkrement och sekret i rinnande vatten riskerade därmed att hamna i övernaturliga krafters våld. Särskilt att tvätta sig i underlivet under menstruationen ansågs farligt och kunde göra kvinnan sjuk (22). Karin Johannisson påpekar vidare att det inte är ologiskt att smutsen betraktades som en skyddande hinna som i likhet med huden stängde främmande, skadliga partiklar ute (23).

Provinsiälläkarens försök att få allmogen att tvätta sig gick alltså helt emot deras egen uppfattning om sjukdom och hälsa: en ren kropp var för dem en kropp som var naken, utsatt och värnlös mot skadliga krafters inflytande. En annan fara med vatten var att den

som tvättade sig riskerade att bli nedkyld. Provinsiälläkarna skrev ofta att kyla ansågs vara den huvudsakliga sjukdomsorsaken i bondesamhället. Provinsiälläkaren i Älmhult menade exempelvis att ”folket i allmänhet här på orten tror ej på, att sjukdomar kunna smitta, utan för dem är enda sjukdomsorsaken förkylning” (24), och Mortimer Haertén i Trosa talade om ”den ärfda föreställningen om luftens och vattnets skadlighet och fruktan för förkylning” (25). Smuts kunde också ses som värmehållande, kanske en tanke besläktad med den om smutsen som en andra hud:

Oaktadt pålysningar om renlighet infinna sig Bewäringsynglingar till den grad smutsiga, likasom de voro uppdragne ur dy, att jag ibland med ett lätt instrument måste skrapa, synnerligast nedre extremiteterne, för att kunna urskilja, om lemmanne äro friska. På fråga, hvarföre de ej tvätta sig, blifvo svaret: ”för att kunna bibehålla värmen” (26).

Sverige är ett kallt land, där boningshus måste hållas uppvärmda under större delen av året. Värmen krävde mycket möda att upprätthålla, och den bör ha varit värdefull för allmogen. Seden att ta in husdjur i boningsrummen, liksom att tränga ihop alla familjemedlemmar i köket under vintern (även de vanor provinsiälläkarna rapporterade om med ogillande) var till för att hålla värmen.

Förutom denna skepsis gentemot renlighet ur medicinsk synpunkt fanns det också praktiska aspekter. Att tvätta var

så arbetsamt att allmogen vanligen bara gjorde det två gånger om året. Enligt etnologen Denise Malmberg var klädförrådet dessutom så litet att det knappast var möjligt att byta nedsmutsade kläder. I allmogekulturen var en människas sociala värdighet och status inte beroende av renlighet. Det var överlag inte skamligt att vara smutsig så länge man inte var ”skitig”, det vill säga slafsig och ovårdad (22).

Carl-Herman Tillhagen menar att smuts under denna tid ansågs vara ”närmast en estetisk fråga”, och det kunde därmed vara socialt riskfyllt att tvätta sig eller byta kläder alltför ofta eftersom det signalerade högfärd och tillgjordhet (27). Provinsialläkarna och allmogebefolkningen tycks alltså ha haft svårt att förstå varandras ståndpunkter gällande hygien och hälsa. Deras möte kunde därmed ibland bli brutalt:

Rätt ofta, isynnerhet under den kallare årstiden, måste min första åtgärd vid besöken i stugorna vara den att ställa dörrarna, både yttre och inre, på vid gavel och låta dem så stå en god stund, allt under det en liten förberedande föreläsning hålles om nyttan och nödvändigheten af en dylik åtgärd, hvilken rekommenderas till benäget iakttagande äfven för framtiden (28).

För att provinsialläkarens åtgärder skulle få effekt även när han inte var närvarande behövde han vinna allmogens förtroende. Att som provinsialläkare Rosborg, citerad ovan, inleda sina sjukbesök med att utsätta sjuka för kyla

genom att vädra ut den dyrbara värmen bör snarare ha odlat främlingskap. Hur kan ett sådant handlande göra annat än förfrämliga och distansera när det av allmogen torde ha tolkats som okunnighet kring sjukdomsorsaker och en villighet att ta otillbörliga medicinska risker?

Klyfta av äckel

Dessa skilda uppfattningar om renlighet bör ha skapat en klyfta mellan allmogen och provinsialläkarna. Historikern Peter Englund skriver att överklassen under 1700-talet började koppla samman tre tidigare skilda fenomen - smuts, stank och sjukdom - till ett. Plötsligt var stank inte bara äckligt utan också farligt. Han menar vidare att 1800-talets borgarklass ”deodorantiserades” och blev känsliga för stank i samband med ett ökat avstånd mellan klasserna (29). Mellan allmogen och provinsialläkarens medel- och överklass öppnade sig en avgrund av fysisk motvilja och äckel, vilket enligt George Orwell, citerad av Englund, ”befäster klassklyftorna mycket mer effektivt än någonsin ’utbildning, pengar eller börd’” (29).

Allmogen värd ansträngningen

En viktig poäng är dock att provinsialläkarnas försök att få allmogen ren innebar att de såg allmogens smuts som något externt, avlägsningsbart snarare än något inneboende, permanent. I det sammanhanget kan hygienistiska ambitioner tolkas som ett sätt att snygga till allmogebefolkningen för att kunna införliva dem bättre i sam-

tema

hällskroppen. En inherent smutsighet skulle inte gå att tvätta bort utan vore snarare argument för förtryck, kontroll och ibland, som bara några decennier senare och mindre än hundra mil bort, utrensning.

Provinsialläkaren och centralmakten enades om att allmogen var skyddsvärd, och därför försökte provinsialläkaren ändra deras uppfattat ohygieniska vanor. Allmogen hade ett värde, de var bara oförmögna att själva upprätthålla det.

Därmed blev sätt att få allmogen att självant städa och tvätta viktiga. Men exempel på sådan förändrade vanor är få i källmaterialet. Där de förekommer tycks provinsialläkaren inte ha fått allmogen att ändra uppfattning om sjukdomsorsaker och medicinska risker. Snarare tycks han ha omformat föreställningarna om vad som var passande och vad som var skamligt i allmogensamhället, och fått bristande personlig hygien att innebära inte blygsamhet och avsaknad av fåfänga utan snarare slarv.

När provinsialläkare Åström i Håby beskrev sitt arbete skrev han: ”Hvad jag fann mest verksamt af hvad jag försökte, var att låta i kyrkan tillsäga, att namnen på alla de husmödrar, som ej höllo snyggt och rent i sina hem, skulle i kyrkan offentligen uppläsas.” Här hade provinsialläkare Åströms syn på smuts segrat: Han hade gjort det skamligt att vara smutsig (30).

Referenser

- 1 Grenander, A. V. (1879). Provinsialläkares årsberättelse Naum distrikt.
- 2 Grenander, A. V. (1881). Provinsialläkares årsberättelse Naum distrikt.
- 3 Ångström, J. (1851). Provinsialläkares årsberättelse, Örbyhus distrikt.
- 4 Lindstedt, A. F. (1894). Provinsialläkares årsberättelse Östhammar.
- 5 Ekberg, E. W. E. (1883). Provinsialläkares årsberättelse Silbodals distrikt.
- 6 Pontén, O. (1844). Provinsialläkares årsberättelse Eksjö distrikt.
- 7 Thyrestam, G. (1977). Herremansfolk och allmoge i Hedesunda: dess språk seder och övertro. En studie i folklore och ett stycke sockenhistoria. (Gävle:otryckt), 15.
- 8 Öberg, L. (1996). Barnmorskan och läkaren: kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870-1920. (Stockholm: Ordfront), 270.
- 9 Douglas, M. (2004). Renhet och fara: en analys av begreppen orenande och tabu. (Nora: Nya Doxa), 10.
- 10 Appelquist, M. & Nilsson, P.M. Folkhälsan i östra Skåne 1860-1899 – en studie utifrån provinsialläkarrapporter. (2005) Svensk Medicin-historisk Tidskrift Vol 9. Nr 1.
- 11 Palmblad, E. (1990). Medicinen som samhällslära. (Göteborg: Göteborgs univ.), 9.
- 12 Wennberg, O. (1900). Provinsialläkares årsberättelse Malmö.
- 13 Eira: tidskrift för hälso- och sjukvård. 1877:14, 434.
- 14 Eira: tidskrift för hälso- och sjukvård. 1877:3, 73.
- 15 Lönner, C. (1860). Provinsialläkares årsberättelse Uddevalla distrikt.
- 16 Eira: tidskrift för hälso- och sjukvård. 1877:7, 232-233.

- 17 Eira: tidskrift för hälso- och sjukvård. 1877:1, 13, 17.
- 18 Qvarsell, R. (1982). Ordning och behandling: psykiatri och sinnessjukvård i Sverige under 1800-talets första hälft. (Umeå: Umeå univ.), 150.
- 19 Lindegrén, J. F. A. (1895). Provinsialläkares årsberättelse Vrigstad.
- 20 Broberg, G. (2008). Liv, död och romantik. Skendödens historia, i Broberg, G. (red.) Til at stwdera läkeedom: tio studier i svensk medicin-historia. (Stockholm: Sekel), 259.
- 21 Rathje, L. (1983). Norrländsk folkmedicin: sammanställning av folkmedicinskt arkivmaterial, Serie D meddelanden. (Umeå: Dialekt-, ortnamns- och folkminnesarkivet), 3:17, 22.
- 22 Malmberg, D. (1991).Skammens röda blomma. (Uppsala: Uppsala univ.), 64, 63.
- 23 Johannisson, K. (1997). Kroppens tunna skal: sex essäer om kropp, historia och kultur. (Stockholm: Norstedt), 197.
- 24 Örn, F. S. (1894). Provinsialläkares årsberättelse Älmhult distrikt.
- 25 Haertén, M. (1881). Provinsialläkares årsberättelse Trosa distrikt.
- 26 Backström, C. A. (1850). Provinsialläkares årsberättelse Wrigstad distrikt.
- 27 Tillhagen, C-H. (1958). Folklig läkekonst. (Stockholm: Nordiska museet), 3, 64.
- 28 Rosborg, C. A. (1884). Provinsialläkares årsberättelse Lidköpings distrikt.
- 29 Englund, P. (1991). Förflutenhetens landskap: historiska essäer (Stockholm: Atlantis), 211, 212.
- 30 Åström, C. P. (1867). Provinsialläkares årsberättelse Håby Distrikt.